

Türkiye’de Aile Süreçleri, Kadınların ve Çiftlerin Eğitim Durumu: 2018 TNSA’nın Analizi*

Family Processes, Educational Attainment of Women and Couples in Türkiye: An Analysis of the 2018 TDHS

Dr. Öğr. Üyesi Cemal Taylan ACAR ¹

Öz

Türkiye’de son on yıldır aile yapısında önemli değişimler gerçekleşmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu’nun 2020 yılı için yayınladığı istatistiklere göre kadınlarda ilk evlenme yaşı 25,1’e, erkeklerde 27’ye çıkmıştır. Toplam doğurganlık hızı (doğurganlık çağında olan kadın başına düşen çocuk sayısı) da yenilenme seviyesinin çok altında kalarak 1,77’ye gerilemiştir. Elinizdeki çalışma ülke genelinde temsil kabiliyeti olan bir örneklem kullanan 2018 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması (TNSA) verilerine dayanarak bu değişimleri kadınların ve eşlerinin eğitim durumu üzerinden anlamaya çalışmaktadır. Çalışmanın bulgularına göre, yükseköğretim mezunu kadınlar diğer kadınlardan hem evlenme yaşı hem de doğurganlık davranışları olarak çok önemli farklılıklar göstermektedir. Öte yandan hem kadın hem de kadının yükseköğretim mezunu olduğu evlilik tipinin geri kalan tüm evlilik tiplerinden farklı davranışlar gösterdiği bulgusuna ulaşılmıştır. Ayrışan kaderler (*divergent destinies*) yaklaşımına uygun olarak, bu bulgular kadınların aile süreçlerindeki rolü ve tercihleri eğitim durumları tarafından belirlendiğini göstermektedir. Üniversiteye kayıtlı öğrenci sayısının 8 milyonun üzerine çıktığı günümüzde, Türkiye’nin yakın gelecekte aile yapısı ve aile kurma süreçlerinde daha dramatik değişimler gerçekleşeceği beklenebilir. Yakın gelecekte, toplam doğurganlık hızında düşüşün ve ilk evlenme yaşının yükselişinin devam etmesinin yanı sıra, evlenmeyi tercih etmeyen kadın nüfusunun da artışı da beklenmelidir.

Anahtar Kelimeler: Evlenme, doğurganlık, kadının eğitimi, toplumsal cinsiyet ideolojisi, aile süreçleri, 2018 TNSA

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Recently, Turkish family structure is going through a significant transformation. According to the Turkish Statistic Institute’s data, in 2020 the age at first marriage rose to 25.1 for women and to 27 for men. Total fertility rate (TFR; the average number of children born to a woman) dropped to 1,77 children per women, which is dramatically below the replacement rate. Using the data from 2018 Turkish Demographic and Health Survey, this study examines these changes through the lens of educational attainment of women and their partners. The findings suggest that women with college and some college education significantly differentiate from other women in terms of age at first marriage and fertility behavior. Moreover, for marriage types, in which both women and men have at least some college education reveal different behavior than other types of marriages. In line with the divergent destinies perspective, educational attainment is a key factor in the role and choices of women in family processes. We might expect even more dramatic changes in the family structure and family processes in Türkiye, given the fact that today, the number of students enrolled in higher education institutions rose over 8 million. In addition to further declines in the total fertility rate and rises in the age at first marriage, we should also expect an increase in the number of women who choose to stay single and avoid marriage.

*Bu çalışmanın ilk hali, 22-23.10.2021 tarihinde Maltepe Üniversitesi Kadın ve Aile Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından düzenlenen Küreselleşme Çağında Aile Konferansında sözlü bildiri olarak sunulmuştur. / Bu çalışma Boğaziçi Üniversitesi BAPK tarafından desteklenmiştir, proje no: BAP-SUP 14701.

¹Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, taylan.acar@boun.edu.tr

Keywords: Marriage, fertility, women’s education, gender ideology, family processes, 2018 TDHS

Paper Type: Research

Giriş

Türkiye’de 2000’li yılların ortasından itibaren üniversite sayısının hızlı bir şekilde artmasıyla beraber, üniversiteye kayıtlı öğrenci sayısı ve üniversite mezunlarının sayısı da hızlı bir şekilde artmaktadır (YÖK 2020a). Üniversiteye kayıtlı öğrenci sayısı 2000’li yılların başında 2 milyon civarındayken 2020 yılı itibariyle 8 milyonun üzerine çıkmıştır (YÖK 2020b). Her ne kadar son dönemde barınma sorunları ve üniversitelerin altyapı ve kadro eksikleri gündeme gelmiş olsa da nüfus içindeki üniversiteli sayısının artması önemli toplumsal değişimlerin önünü açmaktadır. Bunlardan önemli bir tanesi de aile süreçlerinde gerçekleşen dönüşümlerdir. Üniversite mezunları genel olarak hem daha geç evlenmekte hem de çocuk sahibi olmak açısından toplumun geri kalan kısmından ayrılmaktadırlar. İktisadi koşulların da zorlaşmasıyla beraber günümüzde üniversite mezunu gençler önceki nesillerden evlenme ve çocuk sahibi olma davranışları açısından önemli bir şekilde ayrılmaktadır.

Elinizdeki çalışma bu değişimleri kadınların eğitim durumu ve toplumsal cinsiyet eşitliği fikrine yaklaşımları bakımından incelemektedir. 2021 başında araştırmacıların kullanımına sunulan 2018 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması (TNSA) verileri kullanılarak eğitim ve özellikle de üniversite mezunu olmanın evlenme yaşı ve çocuk sahibi olma davranışları arasındaki ilişki ele alınmaktadır. Çalışmanın sonuçları, üniversite mezunlarının diğer gruplardan çok daha farklı bir evlenme ve çocuk sahibi olma davranışları gösterdikleri tespit edilmiştir. Kadınlar, hem kendileri üniversite mezunu iseler ve de üniversite mezunu eşlerle evlenmiş iseler ortalamadan çok daha geç evlendikleri ve çok daha az sayıda çocuk sahibi oldukları gözlenmektedir. Diğer bir ifadeyle kadınların evlenme yaşı ve çocuk doğurma davranışlarını hem kendi hem de eşlerinin eğitim durumu belirlemektedir. Ayrıca hiç evlenmemiş kadınlar da eğitim düzeyi olarak en az bir kez evlenmiş kadınlara göre çok daha eğitimlidir. Bu durum, Türkiye’de eğitim durumunun aile kurma süreçlerindeki merkezi önemine işaret etmektedir.

1. Arkaplan ve Kavramsal Çerçeve

Son yarım yüzyılda eğitimin yaygınlaşması ve buna mukabil olarak çocuk sahibi olma davranışlarındaki değişiklikler, demografik dönüşümün en çarpıcı özellikleri arasında yer aldı (Schofer and Meyer, 2005). Hızlı bir şekilde düşen çocuk sayısı ve hızlı bir şekilde yükselen yükseköğretim kurumu sayısı arasında bir ilişki olup olmadığı birçok sosyal bilimci tarafından incelendi (Nitsche vd., 2018). Elbette eğitim imkanlarının yaygınlaşması başta kadınların eğitim düzeylerinin hızlı bir şekilde yükselmesinin önünü açtı (Esteve vd., 2016). Esteve ve meslektaşlarına (2016) göre artık içinden geçtiğimiz durumu “eğitimde toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin tersine dönüşü” olarak betimlemek mümkün. Hızlı bir şekilde artan yüksek öğretim kurumları ve üniversite mezunları içerisinde, tarihsel olarak eğitime, özellikle de lise sonrası eğitime katılım fırsatlarıyla birlikte kadınlar, artık erkeklerden daha fazla bir şekilde yükseköğretim mezunu olmaktadır. 2010 yılı itibarıyla, dünya nüfusunun %86’sını temsil eden 139 ülkede yaşları 25-29 arasında olan kadınların üniversite mezunu olma oranı erkeklerden daha yüksektir (Esteve vd., 2016, s. 615). Bu hesaplama göre az sayıdaki Afrika ve Asya ülkesi dışarıda bırakıldığında 2050 yılında tüm dünyada kadınların rkeklere göre daha fazla üniversite mezunu olacakları öngörülmektedir.

Yukarıda da değinildiği gibi eğitimdeki toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin tersine dönmesinin evlilik piyasalarının oluşumu, aynı eğitim düzeyindeki kişilerin birbirleriyle evlenmesi, toplumsal cinsiyet eşitliği ve çocuk sahibi olma ve boşanma gibi birçok süreçten yakından etkisi olacaktır (Van Bavel, 2012). Kadınların eğitim durumunun yükselmesiyle son 60 yıl içerisinde birbirleriyle eğitim durumu aynı olan çiftlerin birbirleriyle evlenme oranları hızlı bir şekilde artmıştır ve bu oran en çok her ikisi de üniversite mezunu olan çiftlerin

sayılarının artmasıyla gerçekleşmiştir (Schwartz and Mare, 2005). Aynı şekilde, 24 Avrupa ülkesinde yapılan bir çalışmaya göre, her ikisi de üniversite mezunu olan çiftler hem ilk çocuk sahibi olma yaşını ertelemeleri hem de ikinci ve üçüncü çocuk sahibi olma davranışları bakımından diğer evli çiftlerden çok daha farklı bir çocuk sahibi olma davranışı sergilemektedirler (Nitsche vd., 2018). Üniversite eğitime erişim avantajının erkeklerden kadınlara geçmesinin hem işgücü piyasalarına hem evlenme piyasalarına ve bununla ilintili olarak aile kurma süreçlerine de yakından etkisi olacağı beklenmiştir (Buchmann vd., 2008, s. 18).

Türkiye’de evlilik kurumu, Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarında ve Cumhuriyet yıllarının başlarında gerçekleşen sekülerleşmeye rağmen Türkiye toplumunun temel kurumlarından biri olagelmıştır (Duben ve Behar, 1991). Bu sebeple uzun yıllar boyunca gençlerin, kadın ve erkek, erken yaşta evlenmeleri teşvik edilmiştir. Ancak son yirmi yıllık dönemde hızla düşen kaba evlenme oranı ve toplam doğurganlık hızı (TDH), küresel çapta gerçekleşen bu değişimin Türkiye için de gerçekleşiyor olduğuna işaret etmektedir. Kadınların üniversitelere artan oranlarda katılmasının etkisiyle birlikte henüz bu konuda yeterince çalışma yapılmamıştır. Var olan çalışmalardan bir tanesi Yüksel-Kaptanoğlu, Abbasoğlu-Özgören ve Keskin’in 2013 TNSA verilerini kullanarak yaptıkları çalışmadır (2013). Evlenme şansı yüksek ve evlenme şansı düşük olarak belirledikleri iki kadın tipinin birbirinden geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine uyum, kamusal hayata katılım ve eşleriyle daha eşitlikçi bir ilişki kurma bakımından farklılaşmaktadırlar (Yüksel-Kaptanoğlu, Abbasoğlu-Özgören ve Keskin, 2013). Kullandıkları kümeleme analizine göre, evlenme şansı düşük olan kadınlar evlenme şansı yüksek olan kadınlara göre aynı zamanda daha eğitilmiş durumdadırlar.

Sayılar ve sıklıkta azalmalar görünse de Türkiye’de evlilik kurumu hala merkezi önemdedir ve gençlerin büyük bir çoğunluğu belli bir yaşa geldiklerinde evlenmektedirler, evlenmek istemektedirler. Her ne kadar düşmeye devam eden doğurganlık ve evlenme oranları İkinci Demografik Dönüşüm (Van de Kaa, 1987; Lesthaeghe, 2010; 2014) yaklaşımının öngörülerıyla örtüşse de toplumsal cinsiyet eşitliğine verilen destek ve evlenmeden beraber yaşama pratikleri çok sınırlıdır (*cohabitation*). Evlenmeden bir arada yaşamak, toplumda hala kabul görmüş değildir ve evlenmeden yaşayan çiftler için hala büyük bir stigma kaynağıdır. Bunu tercih eden çiftlerin ev bulmaktan, ailelerini buna ikna etmeye kadar birçok sorunla karşılaşacağını varsaymak yanlış olmaz.²

Kavas ve Thornton (2013), kalkımcı idealizm yaklaşımını kullandıkları çalışmalarında, Türkiye’deki aile yapısının nispeten “melez” bir özelliğe sahip olduğu tespitini yapmışlardır (Kavas ve Thornton, 2013, s. 224). Bu melez yapıda yerel aile tiplerinin yanında, eşlerin daha eşitlikçi bir ilişkide bulunabildiği yeni bir aile anlayışı var olabilmektedir. Bu ailelerde ilişkiler daha yakınlık ve eşlerin duygusal olarak birlikteliği ön plandadır (Cherlin, 2004). Buradan da anlaşılacağı gibi, Türkiye’de bazı aileler daha birey-merkezli ve liberal eğilimlere göre kurulurken, bazıları da daha geleneksel ve patriarkal ölçütlere göre aile kurmaya ve idame ettirmeye devam etmektedir.

Yukarıda tartışılan çerçeve içerisinde, bu çalışmanın temel iddiası, daha birey ve yakınlık merkezli, eşler arasında ev içi iş bölümünün görece daha eşitlikçi olduğu, evlenme yaşının yüksek olduğu ve çocuk sayısının az olduğu evlilik tipolojisinin üniversite mezunları arasında görüldüğüdür. Özellikle de kadının, ama daha ziyade her iki çiftin de üniversite mezunu olduğu durumlarda evlenme ve çocuk sahibi olma davranışlarının ülkenin geri kalanından ayrışacağı öne sürülmektedir. Bu vesileyle sadece kadının eğitim durumunun değil, eşlerin eğitimin durumunun beraber değerlendirildiği bir analiz benimsenmiştir. Eşlerin ikisinin de yükseköğretim mezunu olduğu evlilik tipolojileri hem evlenme davranışları, hem de çocuk

² 2018 Dünya Değerler Anketi (WVS) bulgularına göre Türkiye örneklemin yüzde 29’u hala boşanmayı hiçbir şekilde meşru görmemektedir. Aynı şekilde, katılımcıların yüzde 55,4’ü evlenmeden beraber yaşayan çiftlerle komşu olmak istememektedir. Bu oran 2011 Anketi’ndeki yüzde 62’nin altındadır ancak Türkiye nüfusunun yarısından fazlasının hala evlenmeden beraber yaşamayı tasvip etmediği ortadadır (DDA, 2020).

sahibi olma yaklaşımları açısından farklılık göstereceklerdir. Livi Bacci’nin (1986) ifadesiyle yüksek eğitilmiş çiftler evlenme davranışları açısından “önde gidenler” (*forerunners*) olacaklardır ve gözlemlenen değişimlere öncülük edeceklerdir.

Bir sonraki bölümde veri seti ve yöntem tartışılacak, daha sonra ise makalenin bulguları paylaşılacaktır. Son bölümde ise var olan değişimi değerlendirmek için iki kavramsal yaklaşım tartışılacak ve Türkiye’nin bugün içinden geçtiği dönüşümün kısa dönemde anlamı üzerinde durulacaktır.

2. Veri ve Yöntem

2.1. Veri

Bu çalışmada 2021 yılı başında bilimsel kullanıma açılan 2018 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması’nın (TNSA) verileri kullanılmaktadır (HÜNEE, 2019). 2018-TNSA, 1968 yılından bu yana Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü tarafından her beş yılda bir gerçekleştirilen ulusal düzeydeki demografik araştırmaların on birincisi, bunlar arasında TNSA olarak gerçekleştirilen altıncı çalışmadır. 2018 TNSA’nın örneklem seçiminde ağırlıklı, çok aşamalı, tabakalı küme örnekleme yaklaşımı kullanılmıştır. Örnekleme yaklaşımı araştırmanın ülke düzeyinde temsiliyeti olmasını sağlamaktadır³. 2018 TNSA’da 11,056 hanehalkıyla (cevaplama oranı %79,2) ve bu hanehalklarındaki 15-49 yaş arası 7,342 kadınla (cevaplama oranı %81,1) görüşmeler tamamlanmıştır. Türkiye’de doğurganlık çok yüksek oranda evlilik içinde gerçekleştiği için⁴, analizler en az bir kez evlenmiş kadınları kapsayacak şekilde 5,480 gözlem için gerçekleştirilmiştir. Ancak toplam doğurganlık hızı ve en az bir kez evlenmiş ve hiç evlenmemiş kadınların karşılaştırılması gibi bazı göstergelerde göstergenin tanımı gereği tüm 7,342 gözlemin kullanıldığı durumlar da olmuştur. 2018 TNSA ilk kez bu kadar büyük bir hiç evlenmemiş kadın örnekleme içerdiğinden, en az bir kez evlenmiş ve hiç evlenmemiş kadınların da birbirleriyle karşılaştırması açısından önemli veriler içermektedir.

2.2. Yöntem

Bu çalışmada kadınların eğitim durumları ekseninde bazı demografik davranışları betimsel yöntemle analiz edilmektedir. Analizlerde dört temel gösterge kullanılmıştır: (i) toplam doğurganlık hızı, (ii) sahip olunan ortalama canlı çocuk sayısı, (iii) ilk evlenme yaşı ve (iv) toplumsal cinsiyet ideolojisi. Bu göstergelerin tanımları, avantajları ve dezavantajları şu şekilde özetlenebilir (Tønnessen ve Wilson, 2020; Davis and Greenstein 2009):

Toplam doğurganlık hızı (TDH) doğurganlık çağındaki bir kadının sahip olacağı ortalama çocuk sayısını belirtmektedir. TDH güncel bir gösterge olarak kullanılmakta ve son bir veya son üç yıl için hesaplanmaktadır ve var olan yaşa özel doğurganlık hızlarının kadınların doğurganlık dönemi boyunca geçerli olacağı varsayımıyla hesaplanmaktadır.

Sahip olunan ortalama canlı çocuk sayısı, bir kuşak göstergesidir ve daha ziyade doğurganlık çağının sonuna yaklaşmış kadınlar için hesaplanan bir göstergedir. Güncel değil, bir kuşağın geçmiş bir döneme karşılık gelen doğurganlık düzeyini temsil etmektedir. Tüm kadınlara yöneltilen sorularla hesaplandığı için, 15-49 yaş arası kadınlar için de hesaplanabilmektedir. Bu gösterge doğrudan doğurganlığın niceliğini ölçmektedir.

İlk evlenme yaşı, medeni kanunda tanımlanmış olan heteroseksüel resmi nikahın gerçekleştiği yaş olarak hesaplanır. Evlenmeden bir arada yaşama (*cohabitation*) veya resmi olmayan bir araya gelme biçimleri ilk evlenme yaşı hesaplanırken hesaba katılmaz. Türkiye’de resmi nikah öncesi çocuk sahibi olma pratiği çok seyrek olduğu için çocuk sayıları hesaplanırken en az bir kez evlenmiş kadınlar dikkate alınır.

³ 2018 TNSA’nın saha çalışması 23 Kasım 2018-12 Şubat 2019 arasında gerçekleşmiştir. Saha çalışanları 11 Eylül-9 Ekim 2018 dönemini kapsayan şekilde dört haftalık eğitim almışlardır. Görüşmeciler sözlü olarak cevaplayıcılardan bilgilendirilmiş onay aldıktan sonra bilgi toplamışlardır. Çalışma için etik onay Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonu’ndan alınmıştır.

⁴ 2018 TNSA’ya göre kadınların sadece %1,6’sının, çocuğu olan kadınların ise sadece %2,5’inin doğumu evlilik tarihinden önce gerçekleşmiştir.

Toplumsal cinsiyet ideolojisi genellikle kadın erkek eşitliğiyle ilgili birtakım ifadelere destek verip vermediklerine göre ölçülmektedir. Bu önermeler toplumsal, siyasi, kültürel alanda kadın ve erkeklerin eşit olup olmamasıyla ilgili ifadelerdir. Daha fazla eşitlikçi ifadeyi destekleyenlerin toplumsal cinsiyet ideoloji puanı daha yüksek olmakta, eşitliğe karşı fikir beyan edenlerin de puanları daha düşük olarak hesaplanmaktadır. Toplumsal cinsiyet ideolojisi ölçeği 2018 TNSA'nın kadın soru kağıdında kullanılan 6 ifadeye göre oluşturulmuştur. Katılımcılar destekledikleri her bir ifade için 1 puan almışlardır. Tüm ifadeleri destekleyenlere 6, hiçbir ifadeyi desteklemeyenlere 0 puan verilmiştir. Daha yüksek puan, toplumsal cinsiyet eşitliğine daha fazla destek verildiğinin göstergesidir. Kullanılan ifadeler şu şekildedir: i) ailede önemli kararlar sadece ailenin erkekleri tarafından alınmalıdır (ters); ii) erkek çocuğun eğitimi olması kız çocuğun eğitimi olmasından her zaman daha iyidir (ters); iii) küçük çocukları olan kadınlar çalışmamalıdır (ters); iv) kadınlar siyasette daha çok yer almalıdır; (ters); v) Kadınlar evlendiklerinde bakire olmalıdır (ters); Yemek, bulaşık, çamaşır, ütü ve temizlik gibi ev işlerini erkekler de yapmalıdır.

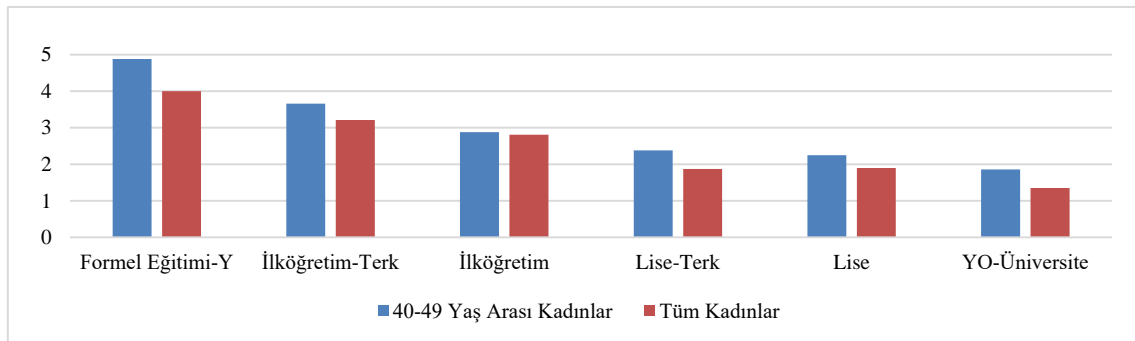
Yukarıda sayılan bu göstergeler iki farklı eğitim değişkeni kullanılarak karşılaştırılmıştır: kadının eğitim durumu ve çiftin eğitim tipi. Kadının eğitim durumu detaylı analize izin vermesi yüzünden 2018 TNSA'da derlenen eğitim durumlarına göre sınıflandırılmıştır: formel eğitimi olmayan, ilköğretimi bitirmemiş, ilköğretim mezunu, liseyi bitirmemiş, lise mezunu; yüksekokul veya üniversite mezunu. İkinci eğitim değişkeni ise kadın ve erkeğin eğitim durumlarının beraber değerlendirilmesiyle hesaplanmıştır: hipergam (geleneksel olarak değerlendirilen erkeğin kadından daha eğitilmiş olduğu evlilik tipi); homogam-lise öncesi (hem kadın hem erkeğin lise mezunu olmadığı evlilik tipi); homogam-lise (hem kadının hem eşinin lise mezunu olduğu evlilik tipi); homogam-yüksek (hem kadın hem erkeğin yüksekokul ve üniversite mezunu olduğu evlilik tipi); hipogam (kadının erkekten daha eğitilmiş olduğu evlilik tipi). Yazında eğitim tipleri bu şekilde tanımlanmıştır (bkz. Nitsche vd., 2018; Schwartz ve Mare, 2005). Ancak okumayı kolaylaştırmak adına aşağıdaki şekillerde bu tipler Erkek>Kadın; Eşit-Lise Altı; Eşit Lise; Eşit Yüksekokul-Üniversite; Kadın>Erkek şeklinde kullanılmıştır.

3. Bulgular

Bu bölümde her iki eğitim durumu göstergesine göre seçilmiş doğurganlık göstergeleri, evlenme yaşı ve toplumsal cinsiyet ideolojileri incelenmektedir. Sahip olunan ortalama canlı çocuk sayısı hem tüm örneklem hem de 40-49 yaş arasındaki kadınlar için hesaplanmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi sahip olunan ortalama canlı çocuk sayısı kuşağa ait bir gösterge olup bitmiş doğurganlık davranışını betimlemektedir. Toplumsal cinsiyet ideolojisi ise eğitim durumu kategorilerine ait kadınların ortalaması alınarak hesaplanmıştır.

Şekil 1'de kadının eğitim durumuna göre ortalama canlı çocuk sayısı gösterilmektedir.

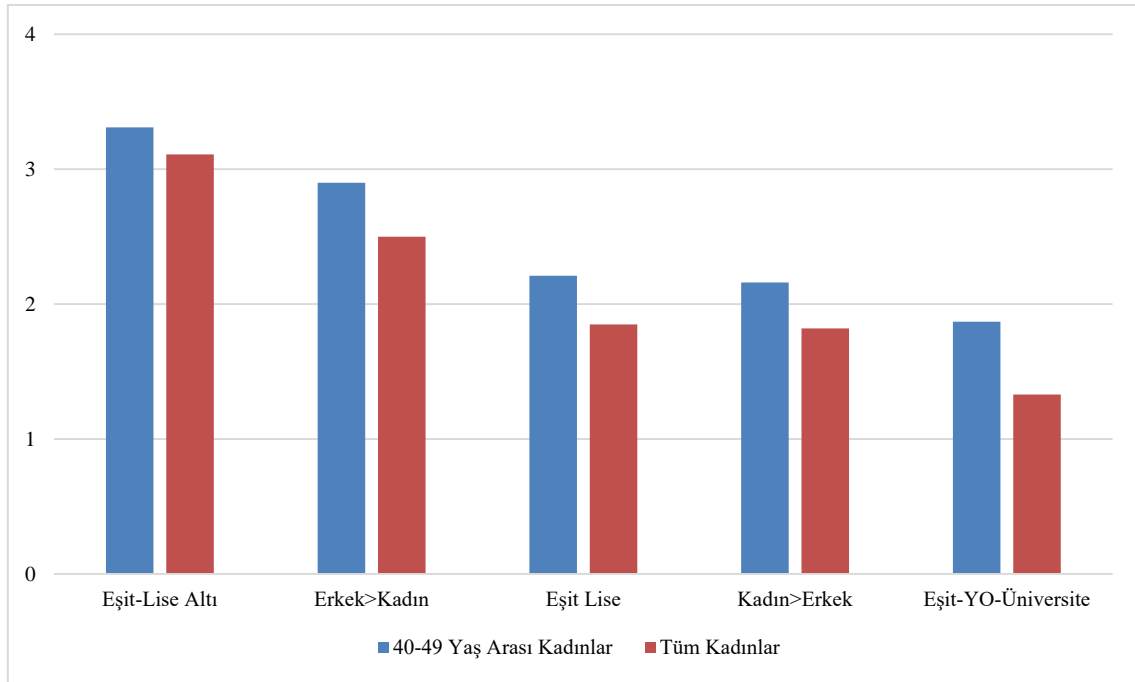
Şekil 1. Kadının eğitim durumuna göre ortalama canlı çocuk sayısı: 40-49 yaş arası kadınlar ve tüm kadın örnekleme

Kaynak: 2018 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması (TNSA)

İlk gösterge 40-49 yaş arası kadınlar için, ikinci hesaplama tüm örneklem için yapılmıştır. Bu haliyle genel olarak doğurganlığının sonuna gelmiş olan ikinci grup için sayıların daha yüksek olması şaşırtıcı değildir. Canlı çocuk sayısı göstergesinin en önemli tarafı kadının eğitim durumu arttıkça toplam doğum sayısının hızlı bir düşüş içinde olmasıdır. Tüm örneklem içinde en az eğitilmiş kadınlar, en yüksek eğitilmiş kadınlardan üç kat fazla çocuğa sahiplerdir. 40 yaşını doldurmuş grup içinde ise yüksek okul ve üniversite mezunu kadınlar için toplam çocuk sayısının 2’nin altında olduğu gözlenmiştir. Lise mezunu ve liseyi tamamlamamış gruplar arasındaki farklar görece azdır. Bu lise mezunu olmuş veya olmamış kişilerin ölçümdeki karışıklıklardan kaynaklanacağı gibi, liseye başlamış olmanın bile doğurganlık davranışını farklılaştıran bir tecrübe olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Şekil 2. Çiftin evlilik tipine göre ortalama canlı çocuk sayısı: 40-49 yaş arası kadınlar ve tüm kadın örneklemini

Kaynak: 2018 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması (TNSA)

Çiftin eğitim durumlarına göre evlilik tiplerine bakıldığında da benzer trendler gözlenmektedir (Şekil 2). Burada her iki çiftin de lise mezunu olmadığı durumların hepsi Eşit Lise Altı kategorisi içerisine alındığı için formel eğitimi olmayanlar ile ilköğretim mezunları arasındaki farklar gözlenememektedir. Lise eğitilmiş çiftlerden başlayan evlilik tiplerindeki çocuk sayılarının oldukça düşük olduğu gözlenmektedir. Her ne kadar henüz doğurganlık dönemini tamamlamamış olmasalar da çiftin lise sonrası mezunu olduğu durumlardaki çocuk sayısı 1,3 çocuk civarındadır, 40-49 yaş arası kadınlar için ise 1,87 çocuktur. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, henüz doğurganlık dönemini tamamlamamış grubun doğurganlık dönemi sonunda 1,8'lere doğru çıkmayabileceğidir. Canlı çocuk sayısı bir kuşak göstergesi olduğu için yaşça daha genç olanlar başka kuşaklardan gelmektedir. Düşme eğilimindeki doğurganlık göz önünde bulundurulduğunda gençlerin yaşı ilerledikçe hali hazırda 40-49 yaş arasındaki kadınlardan daha az çocuk sahibi olacakları öngörülebilir.

Tablo 1’de eğitim kategorilerine göre toplam doğurganlık hızları gösterilmektedir.

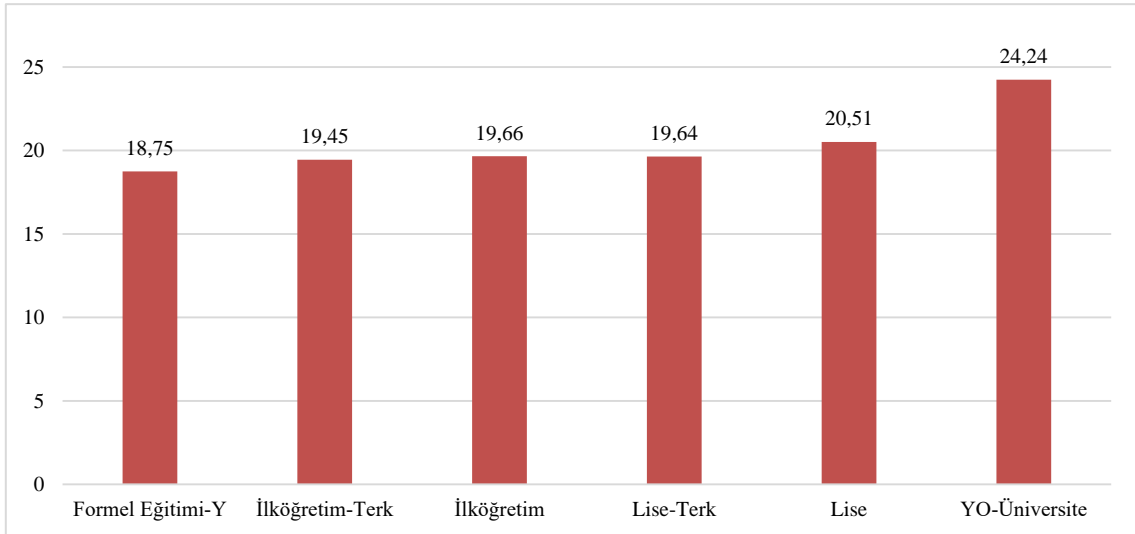
Tablo 1. Kadının ve çiftin eğitim durumlarına göre toplum doğurganlık hızı (TDH) ve toplumsal cinsiyet ideolojisi

Kadının Eğitim Durumu	Toplam Doğurganlık Hızı	Toplumsal Cinsiyet İdeolojisi	Çiftin Eğitim Durumu		
			Toplam Doğurganlık Hızı	Toplumsal Cinsiyet İdeolojisi	
Formel Eğitimi-Yok	3,80	3,34 / 6	Eşit-Lise Altı	4,21	3,83 / 6
İlköğretim-Terk	5,08	3,69 / 6	Erkek>Kadın	4,63	3,98 / 6
İlköğretim	3,84	3,97 / 6	Eşit Lise	3,83	4,14 / 6
Ortaokul/Lise-Terk	2,5	4,16 / 6	Kadın>Erkek	3,94	4,31 / 6
Lise	2,62	4,17 / 6	Eşit Yüksekokul-Üniversite	2,81	4,58 / 6
Yüksekokul-Üniversite	1,71	4,53 / 6			
TOPLAM	2,33	4,10 / 6	TOPLAM	2,33	4,05 / 6

Kaynak: 2018 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması (TNSA)

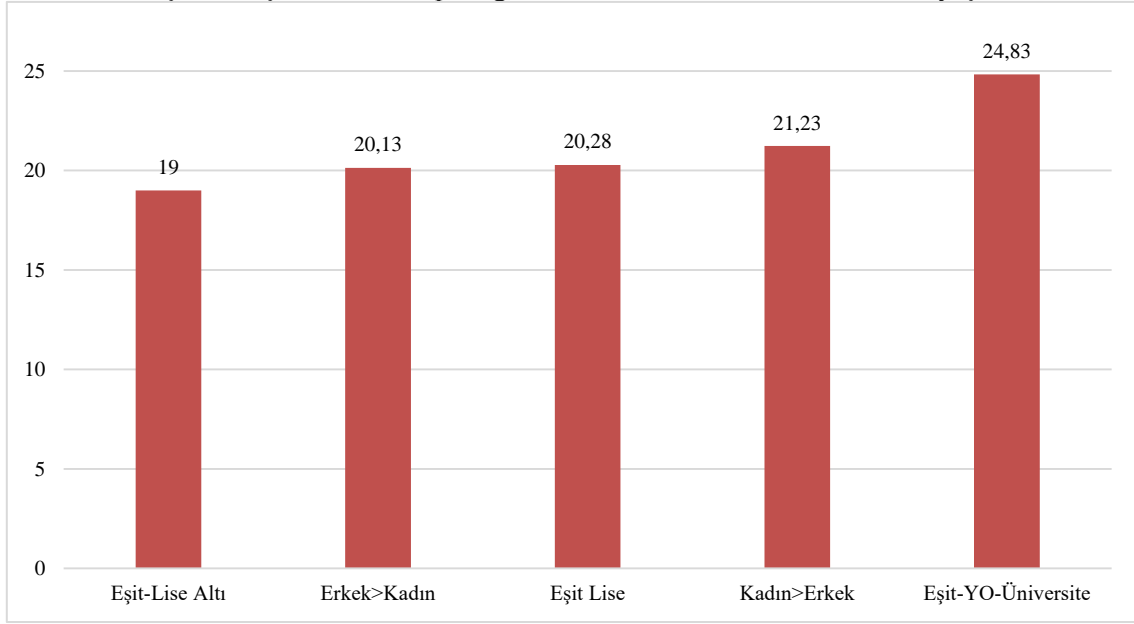
Toplam doğurganlık hızı dönemsel bir göstergedir ve son üç yıldaki doğurganlık hızını ölçmektedir. Çiftin eğitim durumunun beraber göz önünde bulundurulduğu durumlarda çocuk sayıları oldukça yüksek görünmektedir. Bunun nedeni toplam doğurganlık hızının dönemsel, yani tüm kadınlar için hesaplanan bir gösterge olmasına rağmen burada sadece en az bir kez evlenmiş kadınlar için hesaplanıyor olmasındandır. Bu sebeple bu gösterge yanıltıcı olabilir. O yüzden kadının eğitim durumuna göre toplam doğurganlık hızına bakmak daha aydınlatıcı olacaktır. Tablodan da görüldüğü üzere diğer gruplardan dramatik şekilde ayrılan grup yüksekokul/üniversite mezunu kadınlardır. 1,71'lik oran TÜİK tarafından 2020 yılı için açıklanan doğurganlık hızının -1,77- dahi altındadır (TÜİK, 2021a). Tabloda dikkat çekici olan ise ilköğretimi tamamlamamış kadınların 5'in üzerinde doğurganlık hızına sahip olmalarıdır. Bu örneklem seçimiyle ilgili bir durum olabilir. Bir önceki doğurganlık göstergesinde olduğu gibi burada da liseyi tamamlamamış ve daha eğitilmiş kadınlar diğer gruplardan oldukça farklı doğurganlık davranışları sergiliyor olmalarıdır.

Şekil 3. Kadının eğitim durumuna göre kadınlarda ortalama ilk evlenme yaşı

Kaynak: 2018 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması (TNSA)

Şekil 4. Çiftin evlilik tipine göre kadınlarda ortalama ilk evlenme yaşı

Kaynak: 2018 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması (TNSA)

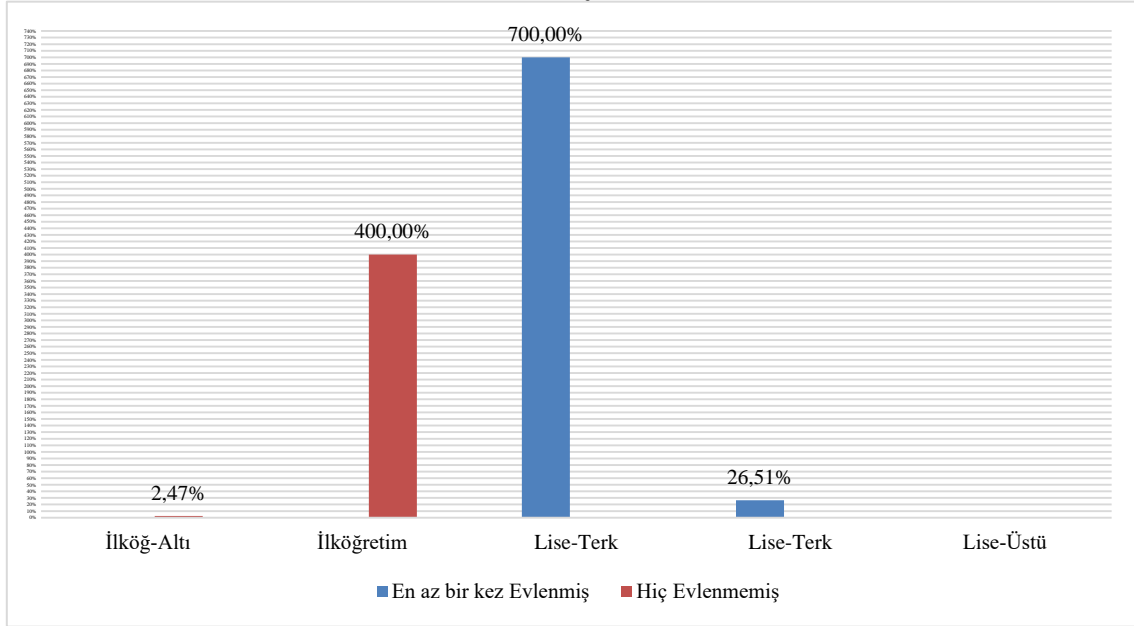
Doğurganlık göstergeleriyle benzer şekilde ilk evlenme yaşları da eğitim durumuyla kuvvetli bir ilişki içindedir (Şekil 3 ve Şekil 4). Burada en çarpıcı gösterge hem kadınların yüksekokul/üniversite mezunu olduğu durumlarda (24,24), hem de çiftin beraber yüksekokul/üniversite mezunu olduğu durumlarda (24,83) evlilik yaşının örneklemin geri kalanından çok daha yüksek bir ilk evlenme yaşına sahip olmasıdır. Bir kez daha üniversiteye kayıtlı öğrenci sayısının 8 milyonu geçtiği günümüzde bu grubun diğer eğitim kategorilerinden bu kadar geç evlenmesi ileride bu durumun daha da yaygınlaşacağı öngörülebilir. Bu rakam TÜİK’in ilk evlenme yaşıyla ilgili hazırladığı en son rapordaki istatistiklerle uyumludur (2020 yılı için kadınlarda 25,1, TÜİK, 2021a).

Burada üzerinde düşünülmesi gereken en önemli bir mesele yüksekokul ve üniversite mezunlarının neden daha geç evlendiğidir. Elbette okumaya devam etmenin evlenme yaşını ötelediği aşıkardır. Ancak uluslararası yazın yükseköğretim mezunu kadınların kendi yaşam tarzlarına ve entelektüel birikimlerine uygun bir eş bulana kadar evlenmeyi ertelemeyi tercih ettiklerine de işaret etmektedir (Behrman 2019; McLanahan 2004). Böyle bir durumda üzerinde durulması gereken husus, geç evlenmenin sadece lojistik bir mesele mi olduğu yoksa üniversite mezunu olmanın evlenme tercihlerini değiştirip değiştirmediğidir. Bu sorunun cevabı muhtemelen ikisinin de geçerli olduğudur. Yani, okula devam etmek evlenmeyi doğal olarak ertelediği gibi, aynı zamanda evlilikle ilgili tercihleri ve evlilikten beklentileri de değiştirmektedir. Ayrıca yüksekokul ve üniversite eğitime devam etmekle beraber, eş seçiminin kampüslerde yapıldığı öngörülebilir.

Eldeki veriler ışığında verilerle en az bir kez evlenmiş ve hiç evlenmemiş kadınların eğitim durumlarını karşılaştırmak bize eğitimin dönüştürücü etkisiyle ilgili bir fikir verebilir.

Şekil 5. Medeni duruma göre kadınların eğitim durumu: en az bir kez evlenmiş ve hiç evlenmemiş kadınlar

Kaynak: 2018 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması Kadın Örnelemi

Şekil 5'te görüldüğü gibi hiç evlenmemiş ve en az evlenmemiş grup arasında eğitim düzeyi olarak oldukça büyük bir farklılık olduğu görülmektedir. Hiç evlenmemiş grubun yüzde yetmiş en az lise mezunu iken en az bir kez evlenmiş kadınların yarısı ilköğretim ve altı düzeyde eğitime sahiptir. Ayrıca hiç evlenmemiş kadınlar arasında üç kişiden bir tanesi yükseköğretim/üniversite mezunudur. Bu durum da evliliği erteleme veya hiç evlenmemeyi tercihlerinin eğitimli kadınlar arasında artıyor olabileceğine dair bir izlek sunmaktadır.

Son olarak Tablo 1'de eğitim durumuna göre toplumsal cinsiyet ideolojisi, diğer bir ifadeyle toplumsal cinsiyet eşitliğine destek durumu gösterilmiştir. Bu skorlar her eğitim grubu kategorisindeki kadınların toplumsal cinsiyet eşitliğiyle ilgili ifadelerine verdikleri desteğin ortalaması olarak alınmıştır. Daha yüksek puanlar toplumsal cinsiyet eşitliğinin daha çok desteklediği anlamına gelmektedir. Beklendiği gibi eğitim düzeyi arttıkça toplumsal cinsiyet ideolojisine destek artmaktadır. Ancak buradaki farklar doğurganlık göstergelerinde ve ilk evlenme yaşındaki farklar kadar yüksek değildir. Her iki eğitim değişkenine göre toplumsal cinsiyet eşitliği skoru en yüksek ve en düşük eğitim grupları arasında 1 puan civarındadır. Diğer bir ifadeyle en çok eğitim almış kadınlar en az eğitim almış kadınlara nazaran toplumsal cinsiyet eşitliğiyle ilgili ifadelerine ortalama olarak 1,2 puan daha çok daha fazla katılmaktadır.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmanın bulguları açıkça göstermektedir ki, son yıllarda Türkiye'de gözlenen aile pratikleri hem kadının eğitim durumuyla hem de kadın ve eşinin eğitim durumlarıyla yakından ilişkilidir. Kadınların eğitimleri arttıkça, daha da önemlisi kadınla eşinin eğitimleri beraber arttıkça ilk evlenme yaşları yükselmekte ve sahip oldukları çocuk sayısı düşmektedir. Yükseköğretim ve üniversite mezunu kadınlar diğerlerinden önemli bir şekilde farklılaşmaktadırlar. Üniversite mezunu kadınlar ortalamadan 4 yıl daha geç evlenmektedirler. Üniversite mezunu olan ve üniversite mezunu erkeklerle evlenmiş kadınlara bakıldığında bu fark 4,5 yıla kadar çıkmaktadır.

Aynı farklılaşma çocuk sayısına göre de gerçekleşmektedir. Üniversite mezunu olup da üniversite mezunu erkeklerle evli olan üniversite mezunu kadınlar için ortalama toplam çocuk sayısı göstergeye göre 1,5 çocuğun altına düşebilmektedir. Kadınların toplumsal cinsiyet

ideolojisi (toplumsal cinsiyet eşitliğiyle ilgili ifadelere verdikleri destek) de eğitim durumlarına göre değişiklik göstermektedir. Ancak eğitim durumlarına göre farklar diğer iki göstergede olduğu kadar yüksek değildir. Bunun nedeni eğitimi durumu ne olursa olsun, tüm kadınların toplumsal cinsiyet eşitliği fikrine bir şekilde destek vermesiyle açıklanabilir. Kadınlar eğitim seviyeleri ne olursa olsun belli temel eşitlik fikrini destekleyebilirler. Sonuç olarak ilköğretim ve daha az eğitime sahip kadınlar kendilerine yöneltilen ifadelerin ortalama 3,6 tanesini desteklediklerini söylemişlerdir. Bu ortalama üniversite mezunları arasında 4,5’tur.

Son olarak kadının erkeklerden daha eğitilmiş olduğu evliliklerin (hipogami), demografik davranışlar bakımından hem kadın hem erkeğin üniversite eğitilmiş olduğu çiftlerden ziyade diğer evlilik tiplerine benzemesi ilgi çekicidir. Bu grup içerisinde liseden az altı eğitilmiş olmadığı düşünüldüğünde (eğer kadın ortaokul, erkek ilköğretim mezunu ise bu çift eşit lise alt grubuna dahil edilmiştir), bu uluslararası yazınla örtüşmeyen bir durumdur. Kadınların daha eğitilmiş olduğu evlilikler Türkiye için görece yeni bir olgu olmasından ötürü, bu evliliklerin de üniversite eğitilmiş çiftlere benzer özellikler taşınması beklenebilirdi. Ancak bu durum hiçbir gösterge için geçerli değildir. Bu durumu açıklamak için eğitilmiş olan kadının lise mi üniversite eğitimine mi sahip olduğunu irdelemek gerekir. Eğer önemli bir çoğunluk lise mezunu ise (bu durumda eşleri liseden az eğitime sahip olacaktır) kendilerinden daha az eğitilmişlere benzemeleri anlaşılabilir bir durumdur. Ancak kadınlar üniversite mezunu iseler, bu daha farklı bir açıklama gerektirir. Uluslararası yazında kadının daha eğitilmiş olduğu ve kadının daha çok ücret aldığı evliliklerde ilişkinin boşanma ve aldatma ile sonuçlandığına ilişkin meselelere odaklanan birçok çalışma yapılmıştır (Munsch, 2015; Schwartz ve Goncalons-Pons, 2016). Türkiye özelinde de bu yeni tip evlilik modeli üzerine daha çok düşünülmesi gerekmektedir.

Yukarıda bahsedilen değişimler demografi yazınında *ikinci demografik dönüşüm* ismiyle anılmaktadır (Van de Kaa, 1987; Lesthaeghe, 2014). İkinci demografik dönüşüm fikri ailenin dönüşerek, tarihsel olarak bildiğimiz aileden farklılaştığını ileri sürmektedir. Lesthaeghe’ye göre (2014) ikinci demografik dönüşümle beraber evlenmeden beraber yaşama pratikleri yaygınlaşmakta, doğurganlık hızının yenilenme seviyesi olan 2,1’in altına düşmekte ve fikri düzeyde aile anlayışına ve toplumsal cinsiyet rollerine dair önemli değişiklikler gerçekleşmektedir. Ancak buradaki birinci maddenin Türkiye’de kabul bulmadığı açıktır. En azından bu değişiklik çok küçük bir grup için geçerlidir. Üçüncü iddianın ne derece gerçekleştiği ise tartışmalıdır. Günümüzde Türkiye’de hala kadına karşı şiddet, kadınların iş gücüne katılımı konularında aşılması gereken birçok sorun vardır.

Bu bulgular Türkiye’deki aile süreçlerinin önemli bir dönüşüm içinde olmasının yanında bu süreçlerin önümüzdeki dönemde hızlı bir şekilde dönüşmeye devam edeceğine işaret etmektedir. Bu çalışmada kullanılan veriler 2018 yılı sonunda toplanmıştır. Aradan geçen dört yıl içerisinde bu değişimin devam ettiğine dair emareler vardır. 2020 yılına ait TÜİK verilerine göre Türkiye’de doğurganlık hızı 1,77’ye, kaba evlenme hızı bin kişi başına 5,84’e düşmüştür (TÜİK, 2021a, TÜİK2021b). Ayrıca 2000-2001’de 1 buçuk milyonun biraz üzerinde olan yükseköğretim ve üniversitelere kayıtlı öğrenci sayısı 2020 yılı itibarıyla 8 milyonun üzerine çıkmıştır. Daha da önemlisi yirmi yıl önce kayıtlı öğrencilerin yüzde 40’ını oluşturan kadın öğrenciler bugün toplam öğrenci sayısının yüzde 48’ini temsil etmektedir. Bu trend Esteve ve arkadaşlarının (2016) işaret ettiği gibi, yükseköğretimde toplumsal cinsiyetin yakında tersine dönebileceğini göstermektedir. Daha fazla kadın üniversite mezunu oldukça daha geç evlenmeler artacak ve çocuk sayısı hızlıca düşecektir.

Türkiye’de bu dönüşümün ana mekanizması McLanahan’ın (2004) ortaya koyduğu “ayrışan kaderlerdir” (*divergent destinies*). Bu yaklaşıma göre, aileye ilişkin fikirlerin değişmesi ekonomik fırsat pencerelerine bağlıdır (bkz. Kuo ve Raley 2016; Wright, 2019). Evlenme ve çocuk sahibi olma gibi aileye ilişkin pratikler Türkiye’nin tümü için geçerlidir ancak bu değişimler en fazla en eğitilmiş kadınlar arasında gerçekleşmektedir. Yukarıda da tartışıldığı gibi hiç

evlenmeyen kadınların eğitim durumu en az bir kez evlenmiş olanlara göre çok büyük farklılıklar göstermektedir.

Türkiye’de eğitim meselesi uzun yıllar hükümetlerinin en önemli gündemlerinden bir tanesi olagelmıştır. Son yirmi yılda da yükseköğretimde büyük bir genişleme gerçekleşmiştir.⁵ Bu genişleme üniversitelerin kaliteleri, öğrencilerin yaşadıkları sorunlar ve atama ve yükseltmelerde yaşanan problemlerle gündeme gelmiş olsa da üniversiteye kayıtlı öğrenci sayısının bu hızla artıyor olmasının aile süreçlerine derinden etkileri olacaktır. Buradan bakıldığında kadınların evlenmelerini ve fazla çocuk yapmalarını öğütleyen siyasi iktidarın bu yükseköğretim politikasının bu emellerinin gerçekleşmesinin önüne geçtiğini gösteriyor. 2022 yılıyla beraber iyice derinleşen ekonomik sıkıntıların da etkisiyle Türkiye’de evlenme ve çocuk sahibi oranlarının düşeceği aşikardır. Kanımca, nüfus bilimcilerin ve sosyal bilimcilerin bu meselelerle ileriki çalışmalarda daha yakından ilgilenmesi gerekmektedir. Özellikle hiç evlenmeyen veya evlenmeyi düşünmeyen kadınların ve erkeklerin tercihlerinin arkasındaki temel belirlenimlerin daha iyi anlaşılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Behrman, J. (2019). Contextual Declines in Educational Hypergamy and Intimate Partner Violence. *Social Forces*, 97(3), 1257–82.
- Buchmann, C., DiPrete, T. A., & McDaniel, A. (2008). Gender inequalities in education. *Annual Review Sociology*, 34, 319-337.
- Davis, S. N., & Greenstein, T. N. (2009). Gender ideology: Components, predictors, and consequences. *Annual review of Sociology*, 35, 87-105.
- Duben, A., & Behar, C. (1991). *Istanbul households: marriage, family and fertility, 1880-1940*. Cambridge University Press.
- Dünya Değerler Anketi [World Values Survey] (2020). Haerpfer, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano J., M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (eds.). 2020. *World Values Survey: Round Seven - Country-Pooled Datafile*. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WWSA Secretariat. DOI: doi.org/10.14281/18241.13
- DW Haber (2017). Üniversite mezunlarının dörtte biri işsiz. 12 Eylül. <https://www.dw.com/tr/üniversite-mezunlarının-dörtte-biri-işsiz/a-40476732>. (Erişim tarihi: 1 Kasım 2021).
- Esteve, A., García-Román, J., & Permanyer, I. (2012). The gender-gap reversal in education and its effect on union formation: The end of hypergamy? *Population and Development Review*, 38, 535–546. [SEP]
- HÜNEE (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü). (2019). *2018 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması*. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı ve TÜBİTAK, Ankara, Türkiye.
- Kavas, S., & Thornton, A. (2013). Adjustment and hybridity in Turkish family change: Perspectives from developmental idealism. *Journal of Family History*, 38(2), 223-241.
- Kuo, J. C. L., & Raley, R. K. (2016). Diverging patterns of union transition among cohabitators by race/ethnicity and education: Trends and marital intentions in the United States. *Demography*, 53(4), 921-935.

⁵ Üniversite sayısı ve mezunu sayısı hızla artıyor olsa da bu artış istihdam rakamlarına benzer şekilde yansımamıştır. İşsizlik oranı üniversite mezunları arasında artış göstermektedir (DW Haber, 2017).

- Lesthaeghe, R. (2010). The unfolding story of the second demographic transition. *Population and development review*, 36(2), 211-251.
- Lesthaeghe, R. (2014). The second demographic transition: A concise overview of its development. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(51), 18112-18115.
- Livi-Bacci, M. (1986). Social-group forerunners of fertility control in Europe. *The decline of fertility in Europe*, 182-200
- McLanahan, S. (2004). Diverging destinies: How children are faring under the second demographic transition. *Demography*, 41(4), 607-627.
- Munsch, C. L. (2015). Her support, his support: Money, masculinity, and marital infidelity. *American Sociological Review*, 80(3), 469-495.
- Nitsche, N., Matysiak, A., Van Bavel, J., & Vignoli, D. (2018). Partners’ educational pairings and fertility across Europe. *Demography*, 1-38.
- Schofer, E., & Meyer, J. W. (2005). The worldwide expansion of higher education in the twentieth century. *American sociological review*, 70(6), 898-920.
- Schwartz, C. R., & Gonalons-Pons, P. (2016). Trends in relative earnings and marital dissolution: Are wives who outearn their husbands still more likely to divorce?. *RSF: The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences*, 2(4), 218-236.
- Schwartz, C. R., & Mare, R. D. (2005). Trends in educational assortative marriage from 1940 to 2003. *Demography*, 42(4), 621-646.
- Tønnessen, M., & Wilson, B. (2020). Visualising Immigrant Fertility--Profiles of Childbearing and their Implications for Migration Research. *Journal of International Migration and Integration*, 1-24.
- Türkiye İstatistik Enstitüsü (2021a). *Doğum İstatistikleri 2020*. (Erişim tarihi: 18 Mayıs 2021)
- Türkiye İstatistik Enstitüsü (2021a). *Evlenme ve Boşanma İstatistikleri 2020*. (Erişim tarihi: 25 Şubat 2021)
- Van Bavel, J. (2012). The reversal of gender inequality in education, union formation and fertility in Europe. *Vienna Yearbook of Population Research*, 127-154.
- Van de Kaa, D. J. (1987). Europe's second demographic transition. *Population bulletin*, 42(1), 1-59.
- Wright, L. (2019). Union transitions and fertility within first premarital cohabitations in Canada: diverging patterns by education? *Demography*, 56(1), 151-167.
- Yükseköğretim Kurumu. (2020a). *YÖK üniversite istatistikleri*. (Erişim tarihi: 1 Kasım 2021)
- Yükseköğretim Kurumu. (2020c). *YÖK bölgelere göre öğrenci sayıları*. (Erişim tarihi: 1 Kasım 2021)
- Yüksel-Kaptanoğlu, İ., Abbasoğlu Özgören, A., ve Keskin, F. (2015). Evlenme riski farklılaşan kadın grupları. In: *2013 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması ileri analiz çalışması*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı ve TÜBİTAK: 49-96.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Bu çalışma Boğaziçi Üniversitesi BAPK tarafından desteklenmiştir, proje no: BAP-SUP 14701.

Destekleri için Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Abbasoğlu-Özgören'e teşekkür ederim.